

AGNIESZKA BARTOSZEWICZ

<https://orcid.org/0000-0002-5282-2933>

Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego

AD ANNOS DISCRETIONIS.
DORASTANIE W MIASTACH
PÓŹNOŚREDNIOWIECZNEJ POLSKI

Abstrakt: Celem artykułu jest analiza zagadnień związanych z postrzeganiem granicy pełnoletności w miastach polskich w XV i pierwszych dekadach XVI w. Osiągnięcie pełnoletności, czyli lat sprawnych (*anni discretionis*) było regulowane prawem, a termin ten występuje regularnie w rejestrach sądów miejskich i sądów wyższych prawa niemieckiego. Analiza materiału źródłowego umożliwia zatem odpowiedź na pytanie, jak wyglądał w praktyce proces wchodzenia w pełnoletność, jakie wiązały się z tym prawa i obowiązki oraz pozwala zaobserwować różnice i podobieństwa w sposobie traktowania dorastających dziewcząt i chłopców.

Słowa kluczowe: pełnoletność, dorastanie, miasto, późne średniowiecze, Królestwo Polskie.

Abstract: The article aims to analyse issues related to the perception of the age of majority in Polish towns in the fifteenth and first decades of the sixteenth century. Attaining the age of majority, i.e. the age of discretion (Latin: *anni discretionis*) was regulated by law, and the term appears regularly in the registers of municipal courts and higher courts of German law. Therefore, the analysis of the source material makes it possible to reconstruct the process of coming of age together with the rights and obligations related to it and allows us to observe differences and similarities in treating adolescent girls and boys.

Keywords: coming of age, adolescence, town, late Middle Ages, Kingdom of Poland.

Okres dorastania, najczęściej utożsamiany z okresem dojrzewania, tak samo jak młodość to w potocznym rozumieniu czas między dzieciństwem a pełną dorosłością. Obejmuje intensywny rozwój wielu funkcji, powodujący zmiany zarówno fizjologiczne, jak i intelektualne, a także zmiany w sferze uczuć i woli, a co za tym idzie – w sferze zainteresowań,

kontaktów rodzinnych i społecznych. Dlatego też definicje formułowane przez socjologów i psychologów mówią o różnych aspektach dojrzewania: fizjologicznym, intelektualnym, emocjonalnym, społecznym, kulturalnym itp.¹ Na to ostatnie stwierdzenie warto zwrócić szczególną uwagę, ponieważ w wypadku badań historycznych określenie granic dorastania, tak samo jak młodości oraz początku i końca tych okresów życia człowieka, jest trudne z racji ogromnych różnic pomiędzy kulturami, epokami i grupami społecznymi. Elementem wyróżniającym ludzi młodych muszą być zatem, obok wieku, związane z nim różnego typu uprawnienia i obowiązki, pozycja w społecznej strukturze autorytetu i przynależność do określonego, specyficznie traktowanego środowiska².

W średniowiecznych źródłach terminy oznaczające dorastanie i ludzi dorastających (*adolescentia*, *adolescens*) oraz młodość, ludzi młodych (*iuventus*, *iuvenis*) pojawiały się w różnych kontekstach, a kwestia przekraczania przez człowieka kolejnych etapów życia była przedmiotem teoretycznych rozważań i definicji już od początków epoki³. Granica między dzieciństwem a dorosłością z oczywistych względów była regulowana przez prawo, które normowało kwestie nieletniości bądź małoletniości i osiągnięcia wieku umożliwiającego podejmowanie samodzielnych kroków prawnych (lata sprawne, *anni discretionis*)⁴. W niniejszym artykule chcę się zastanowić, jak granica pełnoletności i jej przekraczanie wyglądało w miastach polskich w późnym średniowieczu i na początku epoki nowożytnej. Co oznaczał w praktyce termin *anni discretionis*, stanowiący w świetle prawa granicę między dzieciństwem a dorosłością? Jak ten punkt zwrotny, określony przez normy prawne, miał się do procesu dojrzewania i wchodzenia dziewcząt i chłopców w faktyczną dorosłość i związane z nią prawa oraz obowiązki? Chcę się także zastanowić nad występującą w źródłach terminologią dotyczącą osiągnięcia pełnoletności i okolicznościami, w jakich przekroczenie tego etapu życia człowieka stawało się przedmiotem czynności urzędowych. Kolejne pytanie, to jak społeczeństwo miejskie postrzegało etap życia

¹ I. Obuchowska, *Adolescencja*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2: *Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa 2000, s. 163–201.

² M. Kopczyński, *Młodość na Kujawach w XVIII wieku. Rzecz o czeladzi i służbie w świetle parafialnych spisów mieszkańców z 1791 roku*, PH 86, 1995, 3–4, s. 329.

³ Ostatnio na ten temat: Т. Гошко, *Звичай і права. Джерела, коментарі, дослідження*, t. 2: *Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV — першій половині XVII століття*, Київ 2019, s. 238–240. Por. też: D. Żołądź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2002, s. 16.

⁴ M. Delimata, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań 2004, s. 166.

określany przez nas dorastaniem? Jakie miejsce w społeczeństwie miejskim zajmowali ludzie, którzy zbliżali się lub właśnie przekroczyli granicę *anni discretionis*?

Tym samym przedmiotem mojego zainteresowania muszą stać się osoby określane w materiale źródłowym jako *iuvenis*, *adolescens* po łacinie, po polsku „podrostek”, po niemiecku *jogunth*, *junge*. W wypadku kobiet odpowiednikami tych terminów są „dziewka”, *jungfrawe*, *virgo*, *puella*, *pupilla*, *parvula*⁵. Zasadniczą bazę źródłową niniejszych badań stanowią księgi miejskie zawierające protokoły urzędowych posiedzeń rajców i ławników kilku ośrodków miejskich znajdujących się na terenie Królestwa Polskiego (w granicach do 1466 r.), między innymi Lwowa, Krakowa, Starej i Nowej Warszawy, Kazimierza, Lublina, Płocka i Radziejowa⁶, oraz wydane przez sądy wyższe prawa niemieckiego orzeczenia, w których pojawia się kwestia lat sprawnych⁷. Na tej podstawie można szukać odpowiedzi na postawione wyżej pytania dotyczące recepcji pojęcia lat sprawnych i praktyki wchodzenia w dorosłość w miastach polskich w XV i pierwszych dziesięcioleciach XVI w.

⁵ Ten ostatni termin oznaczać mógł dziewczynkę, która nie osiągnęła lat sprawnych „*annos discretionis non habuisse et parvum fuisse*”, *Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau*, t. 2, wyd. L. Łysiak, K. Nehlsen-v. Stryk, Frankfurt am Main 1997, nr 47 (1482).

⁶ *Liber consulum civitatis Leopoliensis (1460-1506)*, wyd. M. Kapral, B. Petryszak, Leopoli 2020 (*Opera Historica Leopolitana. Fontes*, t. 9); *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1: 1447-1527, wyd. A. Wolff, Wrocław 1963; *Księgi ławnicze Starej Warszawy z lat 1453-1535*, red. A. Bartoszewicz, Warszawa 2020; *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. 1: 1416-1485, wyd. A. Wolff, Wrocław 1960; *Księgi ławnicze krakowskie z lat 1408-1417. Księgi wójtowskie krakowskie. Fragmenty z lat 1411-1412*, wyd. M. Starzyński przy współpracy P. Wienciarz, Warszawa-Kraków 2020 (*Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Seria 2: Pomniki Prawa Polskiego, Dział 3: Prawo Miejskie*, t. 4); *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina z XV wieku*, wyd. G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel, A. Sochacka, Lublin 2012 (*Fontes Lublinenses*, t. 4); *Acta scabinalia Casimiriensis 1407-1427. Księga ławnicza kazimierska 1407-1427*, wyd. B. Wyrozumska, Kraków 1996 (*Fontes Cracovienses*, t. 4); *Księga ławnicza miasta Płocka 1489-1517*, wyd. D. Poppe, Warszawa 1995; *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga no 525 z lat 1427-1453*, wyd. S. Ehrenkreutz, Warszawa 1916; *Akta radzieckie poznańskie*, t. 1: 1434-1470, wyd. K. Kaczmarczyk, Poznań 1925 (Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej, t. 7); AGAD, Akta radzieckie miasta Radziejowa, Księgi miejskie Radziejów, sygn. 1/146/0/2/1.

⁷ *Najstarsza księga Sądu Najwyższego prawa niemieckiego na Zamku Krakowskim*, wyd. A. Kłodziński, Kraków 1936 (*Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 10); *Decreta iuris*, t. 1-2, Frankfurt am Main 1995-1997; *Ortyłe sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI wieku*, wyd. W. Maisel, Wrocław 1959 (*Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Seria 2: Pomniki Prawa Polskiego, Dział 3: Prawo Miejskie*, t. 1); *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich. Według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, cz. 2: *Transliteracja i transkrypcja tekstu*, oprac. J. Reczek, W. Twardzik, Wrocław 1972.

Problem dorastania i młodości w miastach późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Polski jak dotąd stosunkowo rzadko był przedmiotem osobnych studiów. Badano przede wszystkim zagadnienia związane z dzieciństwem i jego różnymi aspektami: narodzinami, pielęgnacją niemowląt i małych dzieci, zaleceniami wychowawczymi, sytuacją prawną i kwestiami opieki nad nieletnimi, zwłaszcza nieletnimi sierotami⁸. Często przy tym podkreślano, że kres dzieciństwa stanowiły lata sprawne, *anni discretionis*, różnie normowane w poszczególnych systemach prawa⁹. Kluczowej z naszego punktu widzenia kwestii dorastania i miejsca nastolatków w społeczeństwie poświęcano jednak niewiele uwagi, choć oczywiście nie można lekceważyć dorobku badaczy zajmujących się zaleceniami dotyczącymi wychowania¹⁰, a także pokaźnej literatury przedmiotu poświęconej edukacji, w tym kształcenia osób dorastających¹¹.

Lata sprawne – granica pełnoletności

Jak już wielokrotnie stwierdzano w literaturze przedmiotu, systemy prawa obowiązujące na ziemiach polskich różnie w poszczególnych epokach wyznaczały granice pełnoletności. W wypadku prawa ziemskiego statuty Kazimierza Wielkiego określiły wiek sprawny na 12 lat dla obu płci. Statut warcki z 1423 r. utrzymał ten wiek dla kobiet i podwyższył

⁸ Literatura poświęcona dzieciństwu, nawet biorąc pod uwagę tylko prace w języku polskim, jest ogromna i nie sposób jej tu przytoczyć. Por. m.in. opracowania monograficzne: D. Żołądź-Strzelczyk, *Dziecko*; M. Delimata, op. cit., a także rozdział poświęcony dzieciństwu w pracy T. Гошко, op. cit., s. 237–266 oraz artykuły: D. Żołądź-Strzelczyk, *Dzieństwo w mieście na ziemiach polskich w XVI–XVIII wieku – możliwości źródłowe i perspektywy badawcze*, „Biuletyn Historii Wychowania” 27, 2011, s. 7–18; K. Justyniarska-Chojak, *Dziecko w rodzinie mieszczańskiej w XVI–XVIII wieku w świetle przepisów prawa magdeburskiego (między normą a praktyką)*, w: *Dzieństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2016, s. 243–266; P. Łozowski, *Sytuacja sierot i starców w mieście późnośredniowiecznym na ziemiach polskich. Przegląd badań*, w: ibidem, s. 49–63.

⁹ W ten sposób m.in. M. Delimata, op. cit., s. 166–169; D. Żołądź-Strzelczyk, *Dziecko*, s. 283–286.

¹⁰ A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995, s. 142–146; J. Korczak-Siedlecka, *Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce*, OIRP 58, 2014, s. 49–71.

¹¹ Wśród bogatej literatury przedmiotu warto zwrócić uwagę: K. Stopka, *Szkoły katedralne Metropolii Gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994 (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, Polska Akademia Umiejętności, t. 76); K. Boroda, *Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w późnym średniowieczu*, Kraków 2010; M. Gadocha, *Nauka sztuki kupieckiej w Krakowie XVI–XIX wieku. Zarys problemu*, „Biuletyn Historii Wychowania” 28, 2012, s. 7–19.

do 15 lat dla mężczyzny¹². Prawo kanoniczne z kolei za osoby dojrzałe, czyli zdolne do zawarcia związku małżeńskiego, uznawało dwunastoletnie dziewczęta i czternastoletnich chłopców, opierając się na zaleceniach prawa rzymskiego¹³. Rozwiązania prawa niemieckiego były analogiczne, choć brakowało im jednolitości. *Zwierciadło Saskie* wyznaczało granicę okresu dziecięcego na 12. rok życia dla obu płci, podobnie *Poznańska księga prawa magdeburskiego i miśnieńskiego* i *Weichbild*¹⁴. Późniejsze regulacje prawa miejskiego różnie ustalały lata sprawne, na przykład w świetle prawa chełmińskiego było to 12 lat dla dziewcząt i 14 dla chłopców¹⁵. Wilkierz krakowski z 1342 r. uznawał za pełnoletnich piętnastoletnich chłopców, natomiast w wypadku dziewcząt władza opiekunów kończyła się w chwili zawarcia przez nie małżeństwa¹⁶. Bartłomiej Groicki wymieniał z kolei granice 14 lat dla chłopca i 13 dla dziewczynki¹⁷. W piętnastowiecznych wyrokach sądów wyższych jest jednak mowa o wieku sprawnym 12 lat zarówno dla dziewcząt, jak i chłopców¹⁸.

¹² M. Delimata, op. cit., s. 166–167.

¹³ P.L. Reynolds, *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge–New York 2016 (Cambridge Studies in Law et Christianity), s. 171.

¹⁴ M. Delimata, op. cit., s. 167; U. Sowina, *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce, cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. M. Dąbrowska, A. Klonder, Warszawa 2002, s. 25.

¹⁵ P. Kitowski, N. Radecka, *Normatywny model opieki nad sierotami w XVI-wiecznych rewizjach prawa chełmińskiego. Zarys instytucji*, CPH 64, 2012, 1, s. 119. O dwuznacznościach związanych z nakładaniem się różnych źródeł prawa: J. Wysmulek, *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)*, Warszawa 2015, s. 232. Na temat kodyfikacji prawa miejskiego na ziemiach polskich w XV i na początku XVI w.: M. Mikuła, *Edycje źródeł do dziejów prawa miejskiego w Polsce XIV–XVI w. Propozycja elektronicznej metaedycji źródeł normatywnych*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, 4, s. 487–508; idem, *Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV–XVI wieku. Prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne*, KHKM 68, 2020, 2, s. 131–158.

¹⁶ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, cz. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1879 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 5), nr 25; M. Starzyński, *Krakowska rada miejska w średniowieczu*, Kraków 2010 (Maiestas, Potestas, Communitas, t. 3), s. 107; M. Mikuła, *Tradycje prawne*, s. 149.

¹⁷ B. Groicki, *Artykuły prawa magdeburskiego, które zowią „Speculum Saxonum”*. Z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane, odczyt M. Filipiak, Kraków 2022 (Fontes Iuris Polonici. Seria Prawo Miejskie [Materiały], <https://www.iura.uj.edu.pl/dlibra/publication/3507/edition/2736/content?ref=descs>, edycja wersji: 7 XI 2022; dostęp: 12 IX 2023), s. 30. Dziecko („dziecie”) poniżej 14 roku życia nie mogło być karane za swoje występki, ibidem; K. Justyniarska-Chojak, op. cit., s. 246.

¹⁸ *Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli*, s. 215; *Najstarsza księga Sądu Najwyższego*, nr 1626 (1406); *Decreta iuris*, t. 1, nr 458 (1462), 1448 (1477); *Ortyle sądów wyższych*, nr 30

Tę różnorodność wyraźnie dostrzega powstały pod koniec XVI w. przykład pomników prawa niemieckiego: „Bo jeśli mężczyzna, tedy według prawa lennego przychodzi do lat, kiedy mu trzynasty rok minie. A według saskiego ziemskiego i miejskiego prawa tedy mężczyzna po czternastym, a białągłowa po trzynastym roku dorosłe lata mają”¹⁹. Regulacje *Weichbildu* przewidywały pewne ograniczenia dla osiągających lata sprawne. *Adolescens* — dojrzały małoletni, po osiągnięciu 12 lat dalej musiał posiadać opiekuna. Mógł go jednak wskazać wedle swej woli, a rachunki z opieki miały być składane pupilowi i jego matce²⁰. Warto jednak podkreślić, że piętnastowieczne ortyle magdeburskie oraz niektóre wersje tekstów *Weichbildu* uznawały, że dwunastolatki mogą samodzielnie podejmować decyzję o sprzedaży majątku²¹.

Tekst *Weichbildu* umieszczony w kodyfikacji Jana Łaskiego z początku XVI w. powtarza te postanowienia²². Natomiast zupełnie inaczej problem ujmuje przytoczona przez Łaskiego wersja *Zwierciadła Saskiego*. Tu występują dwie granice pełnoletności: lata sprawne, dające zdolność do czynności prawnych, ale bez możliwości samodzielnego rozporządzania majątkiem, oraz lata dojrzałe (*anni pubertatis*, „lata roztropne”) gwarantujące nieograniczoną zdolność do czynności prawnych²³. W tym wypadku był to 21. rok życia, przy czym dotyczyło to tylko mężczyzn. Nie istniał odpowiednik „lat roztropnych” dla kobiet. Dziewczyna stawała się osobą dorosłą dopiero z chwilą zamążpójścia²⁴.

(30). W orzeczeniu wydanym przez sąd wyższy prawa magdeburskiego na zamku krakowskim dla wsi Olszenica jest wprawdzie mowa o wieku 14 lat w kontekście problemu dorosłości chłopca, ale wydaje się, że chodziło tutaj o rozstrzygnięcie kwestii zdolności do czynności prawnych konkretnego młodzieńca w takim właśnie wieku. „Iuvenis existens XIII annorum habet etatis pubertatem, et in iudicio potest contradicere, testificari, proponere et respondere”, *Decreta iuris*, t. 2, nr 686 (1497).

¹⁹ P. Szczerbic, *Ius municipale. To jest prawo miejskie magdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. G.M. Kowalski, Kraków 2011 (Bibliotheca Iagiellonica. Fontes et Studia, t. 20), s. 143.

²⁰ „Quando puer est duodecim annorum, tunc potest eligere pro sua voluntate quem voluerit pro tutore. Et qui suus fuerit tutor, matri rationem facere habet et adolescenti, quit cum bonis factum fuerit”, edycja *Weichbildu* z rękopisu gnieźnieńskiego w: M. Mikuła, *Prawo miejskie magdeburskie (Ius Municipale Magdeburgense) w Polsce XIV – pocz. XVI w. Studium o ewolucji i adaptacji prawa*, Kraków 2018, s. 339.

²¹ *Ibidem*, s. 252–253. Nieruchomości mogły być sprzedawane jednak tylko za zgodą dziedziców.

²² U. Sowina, *op. cit.*, s. 25.

²³ *Ibidem*; J. Wyszczek, *op. cit.*, s. 232; T. Гошко, *op. cit.*, s. 247.

²⁴ P. Kitowski, N. Radecka, *op. cit.*, s. 125. Bartłomiej Groicki w *Obronie sierot i wdów* wymienił wprawdzie pewne granice wiekowe dla kobiet, oznaczające progi ich swoistej samodzielności: córka, której ojciec nie znalazł męża, mimo że osiągnęła wiek 20 lat,

Ustalanie lat sprawnych

Materiał źródłowy zgodnie dowodzi, że mieszkańcy miast późnośrednio-wiecznej Polski, zwłaszcza tych większych, dobrze znali pojęcie „lat sprawnych”. Osiągnięcie pełnoletności, mające określone skutki prawne, wyraźnie odzwierciedlało się w różnych aspektach codziennego funkcjonowania. W jednej z umów zapisanych w aktach ławniczych Płocka stwierdzono na przykład, że opiekunowie mają zapewnić swej podopiecznej suknie z miejscowego sukna „prout ad puerum decet”, a po osiągnięciu przez nią lat sprawnych suknie mają być sporządzone z sukna importowanego²⁵.

Trzeba się jednak zastanowić, czy w realiach ówczesnego życia precyzyjne ustalenie wieku jednostki zawsze było możliwe. Zdroworozsądkowa odpowiedź na to pytanie musi być przecząca, a potwierdzają to konstatacje Bartłomieja Groickiego, który proponował, aby w sytuacjach wątpliwych w celu potwierdzenia osiągnięcia pełnoletności odwołać się do świadectwa dwóch krewnych ze strony ojca oraz dwóch krewnych ze strony matki. W przypadku braku rodziny konieczne było badanie znamion fizycznych dojrzałości: „Obyczaj uznania lat jest dwojaki: jeden przez wyznanie dwu osób z rodzaju ojcowskiego, dwu z rodzaju matczynego; a gdzieby tych krewnych nie było, tedy przez znaki obrostania na miejscach, które natura przyrodzonym odzieniem okrywa: *in barba, iliis et ascellis*”²⁶.

Teksty Groickiego powstały w drugiej połowie XVI w. i są ściśle związane z jego doświadczeniami zdobytymi w czasie pracy w krakowskim sądzie wyższym prawa niemieckiego²⁷. Jeśli zatem w tym czasie

mogła szukać męża bez zgody rodzica. Z kolei ojciec miał prawo wydziedziczyć córkę „kiedy córka przed 25 lat nierządnie żywie, jako mówią, *meretricaliter*”. Trzeba jednak pamiętać, że dzieło to stanowi tłumaczenie rozważań niderlandzkiego prawnika Jodoka Damhoudera, B. Groicki, *Obrona sierot i wdów*, oprac. I. Wasik, red. M. Mięka, Kraków 2022 (Fontes Iuris Polonici. Seria Prawo Miejskie [Materiały], <https://iura.uj.edu.pl/Content/2305/PDF/Groicki%20Obrona%20editio.pdf>, edycja wersji: 30 VI 2022; dostęp: 17 XI 2022), s. 2, 62.

²⁵ *Księga ławnicza miasta Płocka*, nr 16 (1491).

²⁶ B. Groicki, *Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karanian na gardle. Ustawa płacej u sądów*, Warszawa 1954 (Biblioteka Dawnych Polskich Pisarzy-Prawników, t. 2), s. 190; K. Justyniarska-Chojak, op. cit., s. 251. O takim sposobie ustalania wieku wspomina już wcześniej Statut Jana Łaskiego, *Commune Incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque*, Cracoviae 1506, liber secundus, k. CCVIII. Pod koniec XVI w. Paweł Szczerbic uznawał jednak sposób ustalania dorosłości poprzez badanie oznak fizycznych za niewłaściwy („dla wstydu odrzucono”), P. Szczerbic, op. cit., s. 143.

²⁷ K. Koranyi, M. Patkaniowski, *Groicki (Grodzicki) Bartłomiej*, PSB, t. 8, Wrocław-Kraków 1959–1960, s. 628–629.

obliczanie wieku mogło budzić wątpliwości, to tym bardziej taki problem istniał w okresie wcześniejszym. Niestety nie znalazłam żadnych informacji na temat badania fizycznych oznak dorastania, ale zapiski sądowe dowodzą, że ustalenie wieku stanowiło niekiedy problem dla sądów i ich klientów, a zeznania stron bywały sprzeczne i trzeba podchodzić do nich z dystansem²⁸. Powód sporu i konieczności ustalania wieku konkretnej osoby mógł być różny, na przykład przed sądem kościelnym poznańskim w 1524 r. badano sprawę wieku proboszcza, któremu zarzucono, że jest zbyt młody, aby sprawować tę funkcję²⁹. Najczęściej jednak podnoszona była właśnie kwestia osiągnięcia lat sprawnych. Wątpliwości pojawiały się zwłaszcza w związku z podziałami spadkowymi, przykładowo przy realizacji postanowień testamentów, kiedy kluczowe było stwierdzenie, czy spadkobierca posiadał w danym momencie zdolność do czynności prawnych, czy też nie. Z przekazów źródłowych wyraźnie wynika, że sytuacje wątpliwe były rozstrzygane w różny sposób. Oczywiście, powoływano świadków i przeprowadzenie takiego postępowania zalecały orzeczenia krakowskiego sądu wyższego prawa niemieckiego³⁰, do którego zwracano się w konkretnych spornych sytuacjach. Niestety, zapiski sądowe na ogół zawierają bardzo lakoniczne wiadomości o sprawie, tak jak notka zachowana w księdze ławniczej lubelskiej z 1470 r. informująca, że sąd najwyższy prawa niemieckiego na zamku krakowskim wydał ortył uznający pełnoletność dzieci zmarłego Jana Trzęsitoboy³¹. Nie wiemy, co było podstawą do wydania takiego orzeczenia, choć można przypuszczać, że zeznanie świadków, przede wszystkim najbliższych krewnych. Orzecznictwo sądu wyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim wskazuje, że brano pod uwagę zwłaszcza oświadczenia matek³². Środkiem dowodowym mogło być także świadectwo samego zainteresowanego.

²⁸ G. Myśliwski, *Starość i długowieczność w Polsce do połowy XVI w. na tle porównawczym*, KHKM 49, 2001, 3, s. 182–187; A. Bartoszewicz, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, Warszawa 2003, s. 80.

²⁹ G. Myśliwski, *Kij kalendarszowy z Wielkopolski. Przyczynek do dziejów chronometrii ludowej w XV–XVI wieku*, w: „*Inter Orientem et Occidentem*”. *Studia z dziejów Europy Środkowo-wschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. T. Wasilewski, Warszawa 2002, s. 185.

³⁰ „[C]um eisdem sex viris vel eorum similibus fidedignis et in honore bene meritis se protunc parvulam fuisse et annos discrecionis non habuisse docere debet”, *Decreta iuris*, t. 2, nr 47 (1482).

³¹ „[P]ervenerunt ad annos discrecionis”, *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina*, nr 861.

³² Np. w 1464 r. sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku krakowskim powołał się na zeznanie matki, która stwierdziła, że jej syn ma 17 lat, a córka 14, *Decreta iuris*, t. 1, nr 610 (1464). Podobnie *Najstarsza księga Sądu Najwyższego*, nr 1120 (1402).

Gdy w 1467 r. przed radą miejską Lwowa mieszczanka Frona Sternbergowa zawierała ze swymi pasierbami ugodę w sprawie podziału majątku po zmarłym mężu, padło pytanie, czy wszyscy oni osiągnęli pełnoletność. Wówczas najmłodszy z chłopców oświadczył, że ma 15 lat, a pozostali stwierdzili, że są od niego starsi³³. Te oświadczenia były wystarczające dla urzędników i stron zawierających umowę.

W niektórych wypadkach można odnieść wrażenie, że osiągnięcie wieku sprawnego było dla otoczenia młodego człowieka dosyć oczywiste i nie wymagało głębszego dochodzenia. Przykładem tego mogą być zapiski zachowane w księdze ławniczej kazimierskiej z lat 1407–1418 dotyczące zarządzania majątkiem (przede wszystkim jatką) należącym do osieroconego Piotra Wulwffa³⁴, pierwotnie określanego jako *puer* bądź *orphanus*. Po ponad 10 latach od pierwszej sprawy zanotowanej w księdze ławniczej, w 1418 r., za pośrednictwem nowo obranego opiekuna dokonał on sprzedaży należącej do niego nieruchomości. Wówczas podano kilka informacji dotyczących sytuacji życiowej Piotra: *in etate matura* (potwierdzenie dojrzałości młodego człowieka było w tych okolicznościach konieczne), *scolaris* oraz *homo spiritualis*, co wskazuje na posiadanie niższych święceń kapłańskich, które wszakże w tym okresie przyjmowano w dowolnym wieku³⁵.

Nie ulega wątpliwości, że rosnąca w ciągu XV w. świadomość temporalna społeczeństwa i opanowywanie przez coraz szersze kręgi mieszczan podstaw rachuby czasu³⁶ sprzyjało recepcji pojęcia lat sprawnych. Trudno powiedzieć, jak powszechne były różnego rodzaju prymitywne pomoce kalendarzowe, takie jak karbowany kij (*lignum stigmatum*), będący na początku XVI w. w posiadaniu kmiecia ze wsi Chrzypsko w Wielkopolsce³⁷. Trzeba jednak pamiętać, że w XV w. systematycznie rosła liczba mieszczan posiadających umiejętność pisania i czytania,

³³ *Liber consulum*, nr 326. Także informację o osiągnięciu przez siebie lat sprawnych podał, spisując swój testament, Jan syn Czarnego Mikołaja z Przeworska, A. Bartoszewicz, *Czas*, s. 106–107.

³⁴ *Acta scabinalia Casimiriensia*, nr 228, 1026, 1027, 1992, 2005, 2033, 2034.

³⁵ W diecezji krakowskiej dopiero synod z 1509 r. wprowadził wymóg minimum 14 lat, K. Stopka, op. cit., s. 221. W wypadku innego lubelskiego kleroika, Mikołaja syna Świętosława wyraźnie powiedziano, że nie osiągnął on jeszcze lat sprawnych, *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina*, nr 1628 (1475).

³⁶ A. Bartoszewicz, *Czas*, s. 112–113.

³⁷ G. Myśliwski, *Kij kalendarzowy*, s. 185–192. Być może też mieszczanie posiadali prymitywne drzeworytnicze kalendarze obrazkowe, znane m.in. z terenu Europy Zachodniej i Południowo-Wschodniej, J.-C. Schmitt, *Les rythmes au Moyen Âge*, Paris 2016 (Bibliothèque Illustrée des Histoires), s. 288; H.-D. Heimann, *Wprowadzenie do historii średniowiecznej*, tłum. S. Kwiatkowski, Toruń 1999 (oryg. niem. 1997), s. 40.

na poziomie podstawowym, ale wystarczającym, aby zanotować datę, zwłaszcza roczną, urodzin dziecka. Nie możemy wykluczyć, że najważniejsze informacje genealogiczne notowano w rejestrach handlowych, które w drugiej połowie XV w. prowadzili nie tylko kupcy, ale także część rzemieślników³⁸, lub w modlitewnikach. Taki przykład zachował się, wprawdzie dopiero z drugiej ćwierci XVI w. W latach 1530–1536 rajca i burmistrz poznański Jan Reszka Wyleżyński w rękopiśmiennym egzemplarzu *Żołtarza Dawidów na rzecz polską wyłożonego* notował daty urodzin swych dzieci³⁹. Nie możemy wykluczyć, że taka praktyka była znana wcześniej i być może stanowiło to jedno z narzędzi pozwalających na ustalenie wieku człowieka. Jak już wspomniano, w latach sześćdziesiątych XV w. w zapiskach rady miejskiej lwowskiej z przekonaniem i pewnością podawano wiek osób stających przed urzędem — gdy na przykład wiązało się to z kwestiami opieki nad sierotami czy lokowaniem należnych im sum pieniędzy⁴⁰.

Występowanie terminu *anni discretionis* w zachowanym materiale źródłowym

W protokołach posiedzeń urzędów z większych ośrodków miejskich określenia *habens / non habens annos discretionis, etatem habens, nondum annos etatis habens* pojawiają się regularnie. Można przy tym zaobserwować ogromną różnorodność określeń: *anni discretionis, anni pubertatis*⁴¹, *anni pubescentes, anni etatis, etas perfecta, etas matura, ad etatem wlgariter do rozomu, ad discretionem, ad rationem, mundige jare, jare, mondekey*⁴².

³⁸ A. Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012, s. 246.

³⁹ „Wypisanie resztki dziełek” burmistrza Reszki Wyleżyńskiego, „Kronika Miasta Poznania” 67, 1999, 1: *Władze miejskie*, red. J. Wiesiołowski, s. 60–61; wersja cyfrowa *Żołtarza*: https://platforma.bk.pan.pl/pl/bib_records/212170 (dostęp: 20 V 2022). Zapisy uwzględniają tylko młodsze dzieci burmistrza, można przypuszczać, że informacje o starszych dzieciach zanotowano na kartach innego, niezachowanego dzieła, A. Bartoszewicz, *Piśmienność*, s. 267.

⁴⁰ *Liber consulum*, nr 326 (1467), 354 (1468).

⁴¹ W tekstach piętnastowiecznych, także prawniczych, *anni pubertatis* najczęściej utożsamiano z *anni discretionis*, Z. Rymaszewski, *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce. Versio Vratislaviensis, Versio Sandomiriensis, Łaski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975 (Studia nad Historią Państwa i Prawa, seria 2, t. 15), s. 62; M. Mięka, *Prawo miejskie*, s. 108, 153, 405.

⁴² Np. *Liber consulum*, nr 704 (1475), 803 (1476), 1054 (1479), 1382 (1485), 1412 (1486), 1478 (1492), 1671 (1491), 1938 (1494), 2260 (1499); *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina*, nr 170 (1465), 305 (1466), 396 (1467); *Księgi ławnicze krakowskie*, nr 442 (1414); *Acta*

Ta różnaitość i powszechność terminów wynikała z tego, że w praktyce prawnej polskich miast sprawy małoletnich zajmowały istotne miejsce. Pamiętajmy, że w realiach ówczesnego życia wiele dzieci traciło rodziców bądź jednego z rodziców bardzo wcześnie⁴³. Dlatego też kwestie opieki nad sierotami czy półsierotami i zarządzanie należącym do nich majątkiem były jednym z ważniejszych problemów absorbujących uwagę władz miejskich⁴⁴. W księgach urzędów zarówno radzieckich, jak i ławniczych regularnie pojawiają się zapisy dotyczące zabezpieczenia majątku i opieki nad osieroconymi dziećmi, które opiekunowie zobowiązywali się żywić i ubierać⁴⁵. Zachowały się również zapisy potwierdzające rozliczenie z opieki⁴⁶. W wypadku dzieci pozostających pod opieką (częściową opieką) owdowiałej matki, osiągnięcie lat sprawnych stanowiło także istotną cezurę związaną z możliwością dysponowania spadkiem po ojcu, na przykład w 1467 r. lubelscy ławnicy orzekli, że Małgorzata, wdowa po Hrynczu może użytkować odziedziczony ogród do czasu, gdy jej dzieci osiągną wiek sprawny („ad etates legitimas puerorum”) i zdecydują o losach tej nieruchomości⁴⁷.

Osiągnięcie lat sprawnych w wypadku chłopca w świetle prawa oznaczało przeprowadzenie rozliczeń z prawnym opiekunem, który opiekował się nim i jego majątkiem. W wypadku dziewcząt rozliczenie z opieki następowało często dopiero w chwili ich zamążpójścia, na które zgodę musieli wyrazić rodzice lub opiekunowie⁴⁸. W tym kontekście pojawia się w źródłach termin *anni nubiles*, oznaczający zdolność do zawarcia

scabinalia Casimiriensia, nr 1860 (1417); *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, nr 95, 101 (1429); A. Bartoszewicz, *Czas*, s. 106. W źródłach pojawia się także pojęcie nieletniości, *anni minores*, *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina*, nr 463 (1467), 615 (1468).

⁴³ J. Wymułek, op. cit., s. 234; P. Łozowski, *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Białystok 2021 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 11, *Dissertationes*, t. 30), s. 47–58.

⁴⁴ U. Sowina, op. cit., s. 22–25, M. Starzyński, op. cit., s. 107; P. Łozowski, *Sytuacja sierot*, s. 52. W ostatnim z tych artykułów poruszony został problem badań nad tzw. księgami małoletnich prowadzonymi przez władze miast pruskich, pozostających jednak poza zasięgiem zainteresowania niniejszego artykułu.

⁴⁵ Np. *Liber consulum*, nr 1161 (1481), 1322 (1483), 1371 (1484), 1382 (1485), 1433, 1445 (1487), 1518 (1499), 1593 (1490) i *passim*; *Akta radzieckie poznańskie*, nr 593 (1454); *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, nr 101 (1429), 259 (1434), 680 (1442) i *passim*.

⁴⁶ Np. *Liber consulum*, nr 1054 (1479), 1970 (1494); *Akta radzieckie poznańskie*, nr 593 (1454).

⁴⁷ *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina*, nr 398. Podobne sprawy: *ibidem*, nr 396 (1467); *Liber consulum*, nr 1698 (1491); *Akta radzieckie poznańskie*, nr 411 (1449).

⁴⁸ O konsekwencjach zamążpójścia bez takiej zgody: M. Mikuła, *Statuty prawa spadkowego w miastach polskich prawa magdeburskiego (do końca XVI wieku)*, „Z Dziejów Prawa” 7 (15), 2014, s. 53.

małżeństwa⁴⁹. Czy można uznać, że *anni nubiles* były utożsamiane z *anni discretionis*? Rajca lwowski Piotr Lyndner zobowiązał się opiekować swą wnuczką Reginą „*dum ad annos etatis pervenerit vel dum cum auxilio Dei maritum duxerit*”, rozróżniając obie cezury czasowe⁵⁰. Często jednak stawiano między nimi znak równości, co z kolei wyraźnie podkreślano w zapiskach rady miejskiej w Poznaniu: „*anni discrecionis et matrimonii tempus*”, „*dum venerit [-] puer ad annos discrecionis et nubiles*”⁵¹. Niekiedy termin *anni nubiles* występował samodzielnie, trudno powiedzieć, czy uznawano go za oznaczający koniec małoletniości w takim samym znaczeniu jak *anni discretionis*⁵².

Zagadnienie sytuacji prawnej i społecznej dziewcząt, które osiągnęły lata sprawne, nie doczekało się pogłębionych studiów. Przede wszystkim brakuje przesądzającej odpowiedzi na pytania, czy osiągnięcie lat sprawnych w jakikolwiek sposób zmieniało sytuację dziewczyny poddanej opiece i kontroli tutorów do chwili zawarcia małżeństwa. Trzeba jednak wziąć pod uwagę przesłanki świadczące, że także w tym przypadku była to granica, której przekroczenie niosło za sobą określone skutki. Po pierwsze, granica lat sprawnych występująca w protokołach spraw załatwianych w urzędach miejskich najczęściej dotyczyła na takich samych zasadach dzieci obu płci i o zamążpójściu córek nic przy tym nie wspomniano⁵³. Po drugie, w księgach sądowych można znaleźć protokoły rozliczeń z opiekunami dokonanych przez dziewczęta osiągnące lata sprawne i w tych zapiskach także nie ma mowy o zawarciu małżeństwa. Nie możemy wykluczyć, że są to rozliczenia związane ze zmianą opiekuna prawnego⁵⁴. Prawo pozwalało bowiem pełnoletnim dziewczętom, tak samo jak chłopcom, zmienić tutora⁵⁵, co było zapewne przedmiotem

⁴⁹ *Księgi ławnicze krakowskie*, nr 646 (1416); *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, nr 1727 (1526).

⁵⁰ *Liber consulum*, nr 1398 (1485). Identyczne stwierdzenie padło także w umowie dotyczącej opieki nad Anną, pasierbicą warszawskiego krawca Szymona Wrzoska, *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, nr 1252 (1518).

⁵¹ *akta radzieckie poznańskie*, nr 28 (1435), 768 (1458). Zauważmy, że w tym drugim wypadku słowo *puer* odnosi się do dziewczynki.

⁵² *akta radzieckie poznańskie*, nr 894 (1461). Osobnym pytaniem jest, jak należałoby rozumieć określenie *pubertas* używane w stosunku do dziewcząt — „*anni discrecionis et pubertatis*”, *ibidem*, nr 921 (1461).

⁵³ „*[P]ostquam videlicet filii sui videlicet Nicolaus et Johannes et filia Hedwigis venient ad annos discrecionis*”, *akta radzieckie poznańskie*, nr 556 (1453). Podobnie: *ibidem*, nr 793 (1459); *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, nr 865 (1445), 1054 (1447).

⁵⁴ *Liber consulum*, nr 849 (Ormianka Avak Chatun kwituje z opieki swego ojczyma Tomasza szczytnika, Ormianina lwowskiego, 1476).

⁵⁵ Wyrok sądu wyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim z 1483 r. orzekający, że córka Agnieszki Galhorowej z Kazimierza ma prawo podejmować czynności

osobnej sprawy, uwierzytelnianej (bądź nie) innym zapisem⁵⁶. Mogły to być jednak po prostu pokwitowania odbioru pieniędzy należnych po osiągnięciu lat sprawnych. Można tu przywołać przykład zawartej przed płocką ławą umowy, która przewidywała, że opiekunowie mają wypłacić swej podopiecznej 6 kop groszy, gdy osiągnie lata sprawne i 2 kopy, gdy będzie wychodzić za mąż⁵⁷.

Po osiągnięciu lat sprawnych niezamężne kobiety mogły stawać przed urzędami jako strona procesowa. Oczywiście musiały występować w obecności tutora, ale odbywało się to na takich samych zasadach jak w wypadku zamężnych kobiet, które także zgodnie z przepisami prawa występowały przed sądem razem z opiekunem prawnym⁵⁸. Na przykład w 1464 r., finalizując sprzedaż domu w Kamieńcu Podolskim, przed radą lwowską stanęły Agnieszka, wdowa po Mikołaju złotniku, z córką Barbarą, określoną jako „honesta virgo annos discrecionis iam habens” z opiekunem Mikołajem, rzeźnikiem, ojcem Agnieszki i dziadkiem Barbary⁵⁹. Z 1470 r. pochodzi z kolei wyrok sądu wyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim w sprawie pozwu złożonego przez Elżbietę ze Skawiny, pełnoletnią pannę („virgo habens annos discretionis”) przeciw Jakubowi Pieczonco, który zarządzał („habuit in tutela”) należącym do niej polem⁶⁰.

Interpretację zachowanego materiału źródłowego utrudnia jego lakoniczny charakter. Typowa zapiska zanotowana w księgach urzędu miejskiego, rady lub ławy zawiera jedynie podstawowe, dosyć ogólne informacje. Przykładem mogą tu być notki zachowane w piętnastowiecznej księdze ławniczej Starej Warszawy: „Stawiwszy się [przed sądem gajonym] Maciej Cybulka ze swą żoną Anną zeznali, że dzierży 100 groszy należnych [z] ojcowizny swemu synowi Mikołajowi i z tych 100 groszy powinien odziewać, karmić i zapewnić obuwie swemu synowi dopóki chłopiec nie dojdzie do swych lat”⁶¹; „Przed sądem gajonym stawiwszy się opatrzny Jan Suchodolski z Wojciechem Radłą wujem Macieja i Anny, dzieci zmarłego

prawne poprzez wybranego przez siebie opiekuna („per tutorem suum per ipsam iudicialiter electum”) bez wiedzy opiekunów wcześniej ustanowionych przez jej ojca, *Decreta iuris*, t. 2, nr 95 (1483).

⁵⁶ Opiekuna zmieniła np. „orphana et pupilla” Katarzyna siostrzenica Katarzyny Klosmanowej z Lublina, *Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina*, nr 1370 (1473).

⁵⁷ *Księga ławnicza miasta Płocka*, nr 16 (1491).

⁵⁸ *Decreta iuris*, t. 2, nr 95 (1483).

⁵⁹ *Liber consulum*, nr 199.

⁶⁰ *Decreta iuris*, t. 1, nr 1128.

⁶¹ „Item veniens Mathias Czybulca cum uxore sua Anna et recognoverunt, quia tenetur filio suo Nicolao paternalia centum gr. et in istis centum gr. debet filium suum vestire, nutrire et calciamenta preordinare tam diu donec puer veniet ad annos suos”, *Księgi ławnicze Starej Warszawy*, nr 60 (1455).

Mrzygłoda zapisał im z dóbr po matce 24 grzywny na swoim domu i browarze i wszystkich dobrach ruchomych i nieruchomych i ma opiekować się dziećmi zgodnie z uchwałą miejską do [ich] lat sprawnych”⁶².

Sposób redagowania zapisek, brak jakichkolwiek dodatkowych określeń czy uzupełnień świadczy, że termin *ad annos discretionis* był oczywisty, zarówno dla urzędników, jak i dla klientów sądu. Warto zwrócić uwagę na zapiski sądów miejskich Starej Warszawy, ponieważ tutaj w notach urzędowych dotyczących opieki nad sierotami często występuje stwierdzenie *secundum laudum civitatis*. Oznacza to, że kwestie opieki i rozliczeń nad nieletnimi regulowała uchwała wydana przez radę miejską. Jak już wspomniano, analogiczny wilkierz krakowski jest poświadczony już w 1342 r.⁶³ Wilkierz normujący zasady dziedziczenia, tym samym prawdopodobnie także kwestii pełnoletności, jest też wzmiankowany w źródłach lwowskich z końca XV w.⁶⁴ Nie ulega wątpliwości, że nie tylko sprzyjało to recepcji granicy pełnoletności, ale wręcz wymuszało jej znajomość i stosowanie w praktyce⁶⁵.

Recepcja terminu *anni discretionis* a poziom kultury prawa

Stopień recepcji pojęcia *anni discretionis* można z całą pewnością uznać za istotne świadectwo poziomu kultury prawa i znajomości jego norm w danej społeczności. Oczywiście, stan zachowania materiału źródłowego zasadniczo utrudnia sporządzanie statystyk i sprawia, że zestawianie dat pojawienia się po raz pierwszy terminu *anni discretionis* w poszczególnych ośrodkach byłoby bezużyteczne. Nie ulega jednak wątpliwości, że świadomość funkcjonowania urzędowej granicy małoletniości w największym stopniu istniała w miastach dużych i średnich⁶⁶.

⁶² „Item veniens ad iudicium bannitum providus Johannes Suchodolsky cum Alberto Radlo awunculo puerorum pye memorie Mrzygłod Mathie et Anne et inscribit eis maternalia XXIII sexag. super domum suam et braseatorium et omnia bona mobilia et immobilia et pueros debet servare secundum laudum civitatis usque ad annos discretionis”, *Księgi ławnicze Starej Warszawy*, nr 1282 (1469).

⁶³ M. Starzyński, op. cit., s. 107.

⁶⁴ *Liber consulum*, nr 1398 (1485), 1938 (1494).

⁶⁵ Na temat szesnastowiecznych statutów regulujących kwestie spadkowe M. Mikuła, *Statuty prawa*, s. 33–63; idem, *Tradycje prawne*, s. 131–158.

⁶⁶ W pracy *Czas w małych miastach* podaję przykłady używania pojęcia lat sprawnych jako zdarzeniowej miary czasu zaczerpnięte z akt miejskich Lublina, Przemyśla, Przeworska, Sieradza, Starej Warszawy i Płocka, a więc ośrodków liczących około 2 tys. mieszkańców lub więcej, A. Bartoszewicz, *Czas*, s. 106–107.

Na pewno miały na to wpływ wspomniane już wilkierze normujące zasady opieki nad sierotami⁶⁷.

W środowiskach małomiasteczkowych i wiejskich termin *anni discretionis* był rozpowszechniony w mniejszym stopniu. W pochodzących z ostatniej ćwierci XV w. zapiskach urzędów miejskich Wąwolnicy pod Lublinem pojęcie lat sprawnych w ogóle nie występuje, choć rajcy skrupulatnie realizowali swój obowiązek opieki nad sierotami i zarządzali ich majątkiem⁶⁸. Można zatem przypuszczać, że w kwestii uznawania pełnoletności kierowano się tu raczej obyczajem i zdrowym rozsądkiem niż literą prawa⁶⁹. Orzeczenia sądu wyższego prawa magdeburgskiego z drugiej połowy XV w. dowodzą jednak, że pojęcie lat sprawnych powoli musiało znajdować swoje miejsce w procedurach sądowych także małych ośrodków⁷⁰. W rejestrach urzędowych wielu małych miast (tj. liczących maksymalnie 1000–1200 mieszkańców) pojęcie lat sprawnych pojawia się zresztą właśnie mniej więcej w tym czasie. Na przykład w kujawskim Radziejowie już w 1442 r. z całym przekonaniem twierdzono, że opieka nad dzieckiem i jego pieniędzmi ma trwać „ad annos discretionis pueri [–] usque ad duodecem annos”⁷¹.

Czy na podstawie tych zapisek wolno wyciągnąć ogólniejszy wniosek na temat powolnej acz systematycznej recepcji pojęcia granicy małoletniości w środowiskach wiejskich i małomiasteczkowych? Wydaje się, że to może być zbyt daleko idące stwierdzenie. Na przykład w księdze ławniczej wsi Wary kilkakrotnie pojawia się określenie *annos habere* (*etatem habere*), ale późniejsze zapiski w języku polskim z końca XVI w. wskazują na dosyć potoczne traktowanie problemu: „dziecze yescze lat ni ma”⁷².

⁶⁷ Por. przyp. 16.

⁶⁸ *Księgi sądowe miasta Wąwolnicy z lat 1476–1500*, wyd. G. Jawor, A. Sochacka, red. R. Szczygieł, Lublin 1998, nr 9, 38, 96, 101, 102, 110, 115, 117 i passim.

⁶⁹ Jak zauważa Małgorzata Kołacz-Chmiel, „za przekroczenie progu pełnoletności w przypadku dziewcząt uważany był fakt pojawienia się pierwszej menstruacji”, M. Kołacz-Chmiel, „*Mulier honesta et laboriosa*”. *Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018, s. 26.

⁷⁰ Zob. m.in. odpowiedzi na zapytania z Kleparza (*Decreta iuris*, t. 1, nr 111, 1457), Mstowa (ibidem, nr 458, 1462, 512, 1463), Dębicy (ibidem, nr 577, 1464), Dobczyc (ibidem, nr 610, 1464), Brzozowa (ibidem, nr 679, 1465), Małogoszczy (ibidem, nr 777 i 1448, 1466, 1477), Skawiny (ibidem, nr 1128, 1470).

⁷¹ AGAD, Akta radzieckie miasta Radziejowa, Księgi miejskie Radziejów, sygn. 1/146/0/2/1, k. 128. Kwestię pojęcia lat sprawnych w aktach miejskich radziejowskich omawia Katarzyna Warda w przygotowywanej pracy doktorskiej „Radziejów i jego społeczeństwo w późnym średniowieczu”.

⁷² *Księga sądowa wsi Wary 1449–1623*, oprac. L. Łysiak, Wrocław 1971, nr 41 (1458), 48 (1459), 56 (1460), 308 (1598).

W większym stopniu pojęcie lat sprawnych było natomiast znane mieszkańcom wsi miejskich bądź sąsiadujących z dużymi ośrodkami, co możemy obserwować na przykładzie wsi należących do Poznania⁷³ i Lublina⁷⁴.

Lata sprawne czy rzeczywista pełnoletność?

Określenie lat roztropności, jak już wspomniano, występuje dopiero w szesnastowiecznych kodyfikacjach prawa miejskiego obowiązujących na ziemiach polskich. Pojęcie to może być jednak ważną wskazówką przy rekonstruowaniu sposobów traktowania problemu pełnoletności w okresie wcześniejszym, ponieważ wówczas także zdawano sobie sprawę z obecności w życiu człowieka etapu przejściowego między dzieciństwem a dorosłością. Zwróćmy uwagę na piętnastowieczny słowniczek polsko-łacińskich terminów prawa magdeburgskiego, gdzie znalazły się synonimiczne określenia: „młodzieniec” — „podrostek” — *adolescens* — *iuvenis* — *puer*⁷⁵. Symptomatyczne jest, że określenia te dotyczą wyłącznie chłopców, ponieważ w ich wypadku czas upływający między osiągnięciem lat sprawnych a dorosłością był bardziej widoczny. Zwłaszcza jeśli jako dorosłość uznamy osiągnięcie wieku powszechnie uznawanego jako odpowiedni do zawarcia związku małżeńskiego — od około 24 lat — lub wieku uprawniającego do pełnienia urzędów miejskich — 21–25 lat⁷⁶.

Czy pojęcie lat roztropności, wprowadzone do norm prawnych u progu nowożytności, funkcjonowało w praktyce już wcześniej? Czy w XIV–XV w. kilkunastoletni chłopcy mogli obejmować należne im majątek, pieniądze, domy, warsztaty rzemieślnicze? Wydaje się, że odpowiedź na te pytania musi być przecząca. Potwierdzają to między innymi zapisy lwowskiej rady miejskiej, dowodzące, że na początku drugiej połowy XV w. 17-latków nie uznawano za w pełni dorosłych i będących w stanie samodzielnie zarządzać odziedziczonym majątkiem⁷⁷. Podobnie było w Krakowie. Jak stwierdza Jakub Wysmułek, ustalona prawnie granica wieku sprawnego była uznawana przez mieszczan za zbyt wczesną. Niektórzy testatorzy już od końca XIV w. wyraźnie zaznaczali w swych

⁷³ *Akta radzieckie poznańskie*, nr 790, 843 (1459).

⁷⁴ *Księga sądowa podlubelskiej wsi Konopnicy 1521–1555*, oprac. G. Jawor, M. Kołacz-Chmiel, Lublin 2009, nr 6, 8 (1521).

⁷⁵ *Słowniczek łacińsko-polski wyrazów prawa magdeburgskiego z wieku XV. Przedruk homograficzny z kodeksu kórnickiego*, red. Z. Celichowski, Poznań 1875.

⁷⁶ Por. przyp. 100. W wypadku kobiet małżeństwo zawierane było ok. 15–20 roku życia. Por. uwagi niżej, s. 484–485.

⁷⁷ *Liber consulum*, nr 354 (1468).

testamentach znacznie późniejszy moment przejęcia przez ich synów pełnej kontroli nad dziedzicznym majątkiem, ustalając go na 20. lub 24. rok życia⁷⁸. Pewne zdystansowanie się od ostrej granicy lat sprawnych można też odczytać w zapisie z księgi radzieckiej poznańskiej, gdy zobowiązanie do wypłaty należnych dzieciom pieniędzy opatrzone klauzulą: „kiedy osiągną lata sprawne i kiedy to będzie potrzebne według wiedzy prawych ludzi”⁷⁹. Zwróćmy przy tym uwagę, że zarówno polskojęzyczna, jak i łacińska terminologia używana w kontekście pełnoletności często podkreśla dojrzałość nie tyle fizyczną, co psychiczną: „ad etatem suorum, wlgariter do rozumu”, „ante pervenerit ad maturam deliberacionem ad annos discretionis”⁸⁰. To umożliwiało podejmowanie samodzielnych decyzji, co także uwypuklają zapiski sądowe: „usque eciam idem puer annos discretionis attingat ad eligendum sibi tutorem”⁸¹.

Rozważając problem pojmowania przez mieszczan kresu małoletniości, warto przyjrzeć się funkcjonowaniu w praktyce określeń *iuuenis* i *adolescens*. Pisarze miejscy używali ich intuicyjnie, być może tłumacząc w ten sposób na łacinę bardzo różne słowa (przypomnijmy słownikowy termin „podrostek”). Terminu *iuuenis* używano między innymi w stosunku do chłopców, którzy otrzymywali spadek osiągnąwszy lata sprawne⁸². Zdarzało się jednak, że był on równoznaczny ze słowem *puer*, czyli oznaczał dziecko, którym trzeba było się jeszcze opiekować⁸³. Najczęściej jednak termin *iuuenis* w źródłach miejskich oznaczał ucznia w warsztacie rzemieślniczym, także takiego, który osiągnął lata sprawne i w związku z tym mógł samodzielnie stanąć przed urzędem, na przykład aby uwierzytelnić rozliczenia ze swoim mistrzem⁸⁴. Zauważmy przy tym, że terminu *virgo* także używano zarówno w celu określenia dziewcząt małoletnich, jak i tych, które już osiągnęły lata sprawne⁸⁵.

Czy można postawić znak równości między terminami *iuuenis* a *adolescens*, tak jak czynią to słowniki łaciny średniowiecznej⁸⁶? W tym wypadku konieczne są chyba bardziej pogłębione badania i porównanie kontekstu

⁷⁸ J. Wysmułek, op. cit., s. 233.

⁷⁹ „[Q]uando ad annos discretionis pervenerint et quando necesse fuerit de scien-
cia proborum hominum”, *Akta radzieckie poznańskie*, nr 416 (1449).

⁸⁰ *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, nr 219 (1433), 1322 (1451).

⁸¹ *Acta scabinalia Casimiriensia*, nr 1325. Podobnie ibidem, nr 2033 (1418).

⁸² *Liber consulum*, nr 1970 (1494).

⁸³ „[D]ebet predictum iuuenem Nicolaum servare ad annos, nutrire et vestire”,
Księga radziecka miasta Starej Warszawy, nr 24 (1454).

⁸⁴ *Księgi ławnicze Starej Warszawy*, nr 13 (1454), 727 (1463), 951 (1466).

⁸⁵ *Decreta iuris*, t. 1, nr 1128 (1470), 1448 (1477); *Liber consulum*, nr 1965 (1494).

⁸⁶ https://elexicon.scriptoros.pl/pl/lemma/adolescens#haslo_pelny (dostęp: 12 IX 2023).

występowania tych określeń. Sondażowe studia, przeprowadzone na podstawie zapisek w księgach ławniczych Starej Warszawy dowodzą, że terminu *adolescens* pisarze używali najczęściej w stosunku do czeladników, którzy niewątpliwie byli starsi od uczniów, chłopców dopiero rozpoczynających naukę rzemiosła⁸⁷.

Miejsce osób dorastających w społeczności miasta średniowiecznego

W wypadku dziewcząt okres dorastania był często bardzo krótki. Trwał od osiągnięcia prawnej granicy lat sprawnych — przypadającej na 12.–14. rok życia — do zamążpójścia. Wprawdzie faktyczny wiek zawierania pierwszego związku małżeńskiego cały czas jest przedmiotem dyskusji⁸⁸, ale nie ulega wątpliwości, że małżeństwo było naturalną, prawidłową i pożądaną drogą życiową mieszczańskej córki. Nie można zatem wykluczyć, że za mąż wydawano 14–15 letnie dziewczęta, a być może nawet i młodsze⁸⁹. Zauważmy, że taki właśnie obraz przekazuje nam literatura religijna, dostarczająca wzorów dobrego życia rodzinnego i równocześnie odzwierciedlająca ogólne przekonanie, jak ono powinno wyglądać. W opowieściach o życiu Świętej Rodziny wyraźnie określony jest wiek zawarcia małżeństwa: św. Anna „gdy miała piętnaście lat, tak iż się godziła za mąż [–] dana a złączona Joachimowi”⁹⁰. Z kolei męża dla Marii matki Chrystusa zaczęto szukać, gdy miała 13 lat⁹¹.

W literaturze przedmiotu panuje zgodne przekonanie, że dziewczęta podlegały silnej władzy rodzicielskiej. Osieroczone dziewczęta znajdowały się pod nadzorem opiekunów, z którymi relacje układały się różnie, choć wydaje się, że w wielu wypadkach pozycja dziewcząt była silniejsza niż w wypadku relacji z rodzonymi ojcem i matką⁹². Mieszczańskie córki od najmłodszych lat uczyły się wykonywania obowiązków przynależnych

⁸⁷ Np. *Księgi ławnicze Starej Warszawy*, nr 3045 (1519), 3974 (1531). W źródłach normatywnych *adolescens* oznaczał chłopca, który przekroczył granicę lat sprawnych („dojrzały małoletni”), M. Mięka, *Prawo miejskie*, s. 141.

⁸⁸ Por. m.in. P. Łozowski, *Rodzina*, s. 57–58; M. Liedke, *Uwagi o wieku uprawniającym do zawarcia małżeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 32, 2013, s. 7–24; M. Kołacz-Chmiel, op. cit., s. 25–26.

⁸⁹ Przykłady takich małżeństw zawieranych w rodzinach chłopskich: M. Kołacz-Chmiel, op. cit., s. 37.

⁹⁰ *Żywot świętej Anny*, w: „Cały świat nie pomieściłby ksiąg”. *Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wyd. W.R. Rzepka, W. Wydra, Warszawa 2008, s. 112.

⁹¹ Baltazar Opec, *Żywot wszechmocnego Syna Bożego pana Jezusa Krysta*, w: ibidem, s. 236.

⁹² M. Kołacz-Chmiel, op. cit., s. 49–53.

ich płci, dowiadywały się, jak mają się zachowywać i jakimi cechami charakteru powinny się odznaczać⁹³. Paradoksalnie większą swobodą cieszyły się dziewczęta z uboższych warstw społeczeństwa. Córki patrycjuszowskie znajdowały się pod baczna, nieustanną kontrolą domowników, a ich małżeństwo często było elementem strategii gospodarczej rodziny⁹⁴.

Utwory apokryficzne zawierały także informacje dotyczące wieku zawarcia małżeństwa przez mężczyzn, na przykład św. Joachim, żeniąc się z Anną, miał mieć 20 lat⁹⁵. Jak było w praktyce, trudno stwierdzić. Badania przeprowadzone dla ośrodków miejskich Europy Zachodniej dowodzą, że mężczyźni zawierali pierwsze małżeństwa w wieku od mniej więcej 24 do 30 lat⁹⁶.

Niestety, bardzo mało wzmianek źródłowych pozwala na zrekonstruowanie życiorysów mieszkańców miast średniowiecznego Królestwa Polskiego. Pewne próby można podjąć jedynie w wypadku przedstawicieli patrycjatu. Przykładem może być Jan Haller, krakowski wydawca i kupiec, który urodził się najprawdopodobniej w 1467 r., a w 1491 r., czyli w wieku 24 lat, przybył do Krakowa, przyjął tu prawo miejskie i się ożenił⁹⁷. Czy możemy te wydarzenia uznać za początek jego samodzielnego, dorosłego życia? W jakimś stopniu na pewno tak, choć najważniejszą decyzję – o przeniesieniu się z Rothenburga do Krakowa – Haller podjął wcześniej, biorąc pod uwagę, że akt przyjęcia prawa miejskiego poprzedzały przygotowania trwające przynajmniej ponad rok. Na pewno też nie podejmował tego postanowienia bez akceptacji i wsparcia rodziny⁹⁸.

Niemniej jednak możemy uznać, że grupa wchodzących w dorosłe życie młodzieńców, określanych w źródłach jako *iuvenes* i *adolescentes*, to przede wszystkim nieżonaci, niepracujący na własny rachunek

⁹³ M.in. A. Karpiński, op. cit., s. 142–143; J. Korczak-Siedlecka, op. cit., s. 49–71; M. Kołacz-Chmiel, op. cit., s. 45–46.

⁹⁴ Dowodzi tego m.in. Z. Noga, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003 (Prace Monograficzne. Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, nr 355), s. 193–200.

⁹⁵ *Żywot świętej Anny*, s. 112.

⁹⁶ Przytacza je Piotr Łozowski, *Rodzina*, s. 55–56. Por. uwagi P. Guzowskiego, *Geneza europejskiego modelu małżeństwa na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych z perspektywy historii Polski*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 31, 2012, s. 9–14. W Statutach Jana Łaskiego znalazło się zastrzeżenie, że opiekunem prawnym żony może być mąż, który osiągnął lata roztropności, czyli 21. rok życia, co może świadczyć o istnieniu grupy mężczyzn żeniących się we wcześniejszym wieku, U. Sowina, op. cit., s. 25.

⁹⁷ Z. Noga, op. cit., s. 313.

⁹⁸ Proces przygotowań poprzedzających przyjęcie pisarza żup wielickich do prawa miejskiego Starej Warszawy opisał Marcin Gołąb, *Testament Stanisława Tarnowskiego, pisarza żup wielickich*, KHKM 59, 2011, 3–4, s. 304–312.

młodzi mężczyźni. Jak zauważa Marcin Gadocha, w nowożytnym Krakowie na naukę rzemiosła przyjmowano chłopców w wieku 10–16 lat, ale w wypadku terminatorów kupieckich było to na ogół bliżej tej górnej granicy⁹⁹. Wcześniej sytuacja zapewne wyglądała podobnie, a zatem okres przejściowy przypadałby mniej więcej na przedział czasowy od 10–14 roku życia (czyli wiek zbliżania do granicy lat sprawnych i jej osiągnięcia) do 21–25 lat, kiedy to uzyskiwano pełnię praw obywatelskich. Niektórzy mieszczanie zaczęli wtedy pracować na własny rachunek w warsztacie rzemieślniczym, niektórzy obejmowali pierwszy urząd¹⁰⁰, wielu — zawierało małżeństwo.

Podsumowanie

Pojęcie lat sprawnych trzeba traktować jako jeden z mierników kultury prawa, przede wszystkim recepcji terminów i procedur przewidzianych jego przepisami. Terminy *anni discretionis*, *anni pubertatis* lub inne określenia pełnoletności występują głównie w aktach urzędowych ośrodków dużych lub średnich. W mniejszych miastach i na wsi pojęcie *anni discretionis* w XV i na początku XVI w. było w mniejszym stopniu znane, a zwłaszcza zrozumiałe, jego recepcja następowała powoli. W większych miastach, gdzie narzucona przez prawo granica pełnoletności była rozpowszechniona i niosła za sobą określone skutki, choćby związane z ustaniem opieki nad nieletnimi, występowała jednak świadomość, że formalny kres dzieciństwa nie oznacza pełnej dorosłości. Zdawano sobie sprawę z istnienia okresu dorastania, następującego po osiągnięciu lat sprawnych i poprzedzającego zajęcie pełnoprawnego miejsca w społeczeństwie. W mniejszym stopniu dotyczyło to kobiet, które mogły wychodzić za mąż wkrótce po przekroczeniu granicy lat sprawnych. Trzeba jednak zaznaczyć, że kres małoletniości był ważny także z punktu widzenia dziewcząt pozostających pod władzą opiekunów, których z chwilą osiągnięcia lat sprawnych mogły zmienić. W wypadku mężczyzn okres adolescencji niewątpliwie był dłuższy. Dla nich dorastanie oznaczało przede wszystkim wdrażanie w obowiązki pełnoprawnego obywatela, a dojrzewanie i młodość często były utożsamiane z czasem nauki i pracy na cudzy rachunek.

⁹⁹ M. Gadocha, op. cit., s. 9–11.

¹⁰⁰ Bartłomiej Groicki określa wiek umożliwiający wejście do rady miejskiej na 25 lat, idem, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*, Warszawa 1953 (Biblioteka Dawnych Polskich Pisarzy-Prawników, t. 1), s. 29.

Streszczenie

Systemy prawa obowiązujące na terenie średniowiecznego Królestwa Polskiego różnie wyznaczały granice pełnoletności („lata sprawne”, *anni discretionis*). W wypadku dziewcząt najczęściej było to 12–13 lat, chłopców — 12–14. Na początku XVI w. pojawił się termin „lat roztropnych”, oznaczających pełną dojrzałość, przy czym dotyczył on tylko mężczyzn. Analiza zapisek znajdujących się w księgach urzędów miejskich dowodzi, że mieszkańcy miast późnośredniowiecznej Polski, zwłaszcza tych większych, dobrze znali pojęcie „lat sprawnych”. Osiągnięcie pełnoletności wpływało tu na różne aspekty codziennego funkcjonowania. W księgach urzędów mniejszych miast termin *anni discretionis* występuje rzadziej; niejednokrotnie konieczne było sięganie po pouczenia dotyczące tej kwestii sądów wyższych prawa niemieckiego. Pojęcie lat sprawnych można zatem traktować jako jeden z mierników kultury prawa w mieście, zaawansowania procesu recepcji terminów i procedur sądowych.

Narzucona przez prawo granica pełnoletności niosła określone skutki, między innymi związane z ustaniem opieki nad nieletnimi. Powszechna była jednak świadomość, że formalny kres dzieciństwa nie oznacza pełnej dorosłości. Zdawano sobie sprawę z istnienia okresu dorastania, następującego po osiągnięciu lat sprawnych i poprzedzającego zajęcie pełnoprawnego miejsca w społeczeństwie. W mniejszym stopniu dotyczyło to kobiet, które często wydawano za mąż w bardzo młodym wieku. W wypadku mężczyzn okres adolescencji niewątpliwie był dłuższy. Dla nich dorastanie oznaczało przede wszystkim wdrażanie w obowiązki pełnoprawnego obywatela miasta, a okres dojrzewania i młodości był utożsamiany z czasem nauki i pracy na cudzy rachunek.

Ad annos discretionis. Growing Up in Towns and Cities of Late Medieval Poland

The systems of law in force in the medieval Kingdom of Poland set different limits for full adulthood (the age of discretion, *anni discretionis*). It was most often 12–13 years for girls, and 12–14 for boys. At the beginning of the sixteenth century, the Polish term *lata sprawne*, meaning full maturity with legal capacity, appeared, but it only applied to men. An analysis of the records found in municipal registers shows that the inhabitants of towns and cities in late medieval Poland, especially the bigger ones, were well acquainted with the term *lata sprawne*. Reaching the age of majority here affected various aspects of daily functioning. In the office registers of smaller towns, the Latin term *anni discretionis* occurs less frequently; on many occasions it was necessary to refer to instructions on this issue from higher courts of German law. The concept of *anni discretionis* is one measure of the culture of law in a town, of advancing the reception of court terms, and procedures.

The legal limit of the age of majority imposed by the law carried specific consequences, including those related to the cessation of custody of minors. However, there was a widespread awareness that the formal end of childhood did not imply

full adulthood. There was an awareness of adolescence, following the attainment of majority and preceding the taking of a rightful place in society. It was less the case for women, who were often married off at a very young age. In the case of men, the adolescence period was undoubtedly longer. For them, adolescence meant being introduced to the responsibilities of a rightful citizen of the city, while youth and young adulthood were equated with a time of learning and working on someone else's account.

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Acta scabinalia Casimiriensia 1407-1427. Księga ławnicza kazimierska 1407-1427*, wyd. Bożena Wyrozumska, Drukrol, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1996 (Fontes Cracovienses, t. 4).
- Akta radzieckie poznańskie*, t. 1: 1434-1470, wyd. Kazimierz Kaczmarczyk, PTPN, Poznań 1925 (Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej, t. 7).
- „Cały świat nie pomieściłby ksiąg”. *Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wyd. Wojciech R. Rzepka, Wiesław Wydra, PWN, Warszawa 2008.
- Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau*, t. 1-2, wyd. Ludwik Łysiak, Karin Nehlsen-v. Stryk, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1995-1997.
- Groicki Bartłomiej, *Artykuły prawa magdeburskiego, które zową „Speculum Saxonum”. Z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane*, odczyt Maria Filipiak, Kraków 2022 (Fontes Iuris Polonici. Seria Prawo Miejskie [Materiały], <https://www.iura.uj.edu.pl/dlibra/publication/3507/edition/2736/content?ref=descs>, edycja wersji: 7 XI 2022; dostęp: 12 IX 2023).
- Groicki Bartłomiej, *Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*, [red. i oprac. Karol Koranyi], Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1954 (Biblioteka Dawnych Polskich Pisarzy-Prawników, t. 2).
- Groicki Bartłomiej, *Obrona sierot i wdów*, oprac. Izabela Wasik, red. Maciej Mikuła, Kraków 2022 (Fontes Iuris Polonici. Seria Prawo Miejskie [Materiały] <https://iura.uj.edu.pl/Content/2305/PDF/Groicki%20Obrona%20editio.pdf>, edycja wersji: 30 VI 2022; dostęp: 17 XI 2022).
- Groicki Bartłomiej, *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1953 (Biblioteka Dawnych Polskich Pisarzy-Prawników, t. 1).
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, cz. 1, wyd. Franciszek Piekosiński, nakładem Akademii Umiejętności Krakowskiej, Kraków 1879 (Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 5).
- Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. 1: 1416-1485, wyd. Adam Wolff, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1960.
- Księga ławnicza miasta Płocka 1489-1517*, wyd. Danuta Poppe, Societas Scientiarum Plocensis, Warszawa 1995.

- Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1: 1447–1527, wyd. Adam Wolff, Ossolineum, Wrocław 1963.
- Księga sądowa podlubelskiej wsi Konopnicy 1521–1555*, oprac. Grzegorz Jawor, Małgorzata Kołacz-Chmiel, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2009.
- Księga sądowa wsi Wary 1449–1623*, oprac. Ludwik Łysiak, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław 1971.
- Księgi ławnicze krakowskie z lat 1408–1417. Księgi wójtowskie krakowskie. Fragmenty z lat 1411–1412*, wyd. Marcin Starzyński przy współpracy Patrycji Wieńciarz, IH PAN, Archiwum Narodowe w Krakowie, Warszawa–Kraków 2020 (Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Seria 2: Pomniki Prawa Polskiego, Dział 3: Prawo Miejskie, t. 4).
- Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga no 525 z lat 1427–1453*, wyd. Stefan Ehrenkretz, Warszawskie Archiwum Główne, Warszawa 1916 (Monumenta Iuris, t. 3).
- Księgi ławnicze Starej Warszawy z lat 1453–1535*, red. Agnieszka Bartoszewicz, WUW, Warszawa 2020.
- Księgi sądowe miasta Wąwolnicy z lat 1476–1500*, wyd. Grzegorz Jawor, Anna Sochacka, red. Ryszard Szczygieł, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998.
- Księgi wójtowsko-ławnicze miasta Lublina z XV wieku*, wyd. Grzegorz Jawor, Małgorzata Kołacz-Chmiel, Anna Sochacka, Archiwum Państwowe w Lublinie, Lublin 2012 (Fontes Lublinenses, t. 4).
- Liber consulum civitatis Leopoliensis (1460–1506)*, wyd. Myron Kapral, Bohdana Petryshak, ІУАД, ЦДІА, Leopoli 2020 (Opera Historica Leopolitana. Fontes, t. 9).
- Najstarsza księga Sądu Najwyższego prawa niemieckiego na Zamku Krakowskim*, wyd. Abdon Kłodziński, PAU, Kraków 1936 (Archiwum Komisji Prawniczej, t. 10).
- Najstarsze staropolskie tłumaczenie Ortyli magdeburskich. Według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, cz. 2: *Transliteracja i transkrypcja tekstu*, oprac. Józef Reczek, Waław Twardzik, Ossolineum, Wrocław 1972.
- Ortyle sądów wyższych miast wielkopolskich z XV i XVI wieku*, wyd. Witold Maisel, Ossolineum, Wrocław 1959 (Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, Seria 2: Pomniki Prawa Polskiego, Dział 3: Prawo Miejskie, t. 1).
- Słowniczek łacińsko-polski wyrazów prawa magdeburskiego z wieku XV. Przedruk homograficzny z kodeksu kórnickiego*, red. Zygmunt Celichowski, Biblioteka Kórnicka, Poznań 1875.
- Szczerbic Paweł, *Ius municipale. To jest prawo miejskie magdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone*, wyd. Grzegorz M. Kowalski, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011 (Bibliotheca Iagiellonica. Fontes et Studia, t. 20).
- „Wypisanie resztki dziatek” burmistrza Reszki Wyleżyńskiego, „Kronika Miasta Poznania” 67, 1999, 1: *Władze miejskie*, red. Jacek Wiesiołowski, s. 60–66.

Opracowania

- Bartoszewicz Agnieszka, *Czas w małych miastach. Studium z dziejów kultury umysłowej późnośredniowiecznej Polski*, ASPRA-JR, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Warszawa–Pułtusk 2003.

- Bartoszewicz Agnieszka, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, WUW, Warszawa 2012.
- Boroda Krzysztof, *Studenci Uniwersytetu Krakowskiego w późnym średniowieczu*, Avalon, Kraków 2010.
- Delimata Małgorzata, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2004.
- Gadocha Marcin, *Nauka sztuki kupieckiej w Krakowie XVI-XIX wieku. Zarys problemu*, „Biuletyn Historii Wychowania” 28, 2012, s. 7-19.
- Gołąb Marcin, *Testament Stanisława Tarnowskiego, pisarza żup wielickich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 59, 2011, 3-4, s. 304-312.
- Guzowski Piotr, *Geneza europejskiego modelu małżeństwa na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych z perspektywy historii Polski*, „Przeszość Demograficzna Polski” 31, 2012, s. 7-41.
- Heimann Heinz-Dieter, *Wprowadzenie do historii średniowiecznej*, tłum. Stefan Kwiatkowski, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 1999 (oryg. niem. 1997).
- Justyniarska-Chojak Katarzyna, *Dziecko w rodzinie mieszczańskiej w XVI-XVIII wieku w świetle przepisów prawa magdeburskiego (między normą a praktyką)*, w: *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. Anna Obara-Pawłowska, Małgorzata Kołacz-Chmiel, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016, s. 243-266.
- Karpiński Andrzej, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, IH PAN, Warszawa 1995.
- Kitowski Piotr, Radecka Natalia, *Normatywny model opieki nad sierotami w XVI-wiecznych rewizjach prawa chełmińskiego. Zarys instytucji*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 64, 2012, 1, s. 113-128.
- Kołacz-Chmiel Małgorzata, *„Mulier honesta et laboriosa”. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018.
- Kopczyński Michał, *Młodość na Kujawach w XVIII wieku. Rzecz o czeladzi i służbie w świetle parafialnych spisów mieszkańców z 1791 roku*, „Przegląd Historyczny” 86, 1995, 3-4, s. 329-350.
- Koranyi Karol, Patkaniowski Michał, *Groicki (Grodzicki) Bartłomiej*, PSB, t. 8, Ossolineum, Wrocław-Kraków 1959-1960, s. 628-629.
- Korczak-Siedlecka Jaśmina, *Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 58, 2014, s. 49-71.
- Liedke Marzena, *Uwagi o wieku uprawniającym do zawarcia małżeństwa w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, „Przeszość Demograficzna Polski” 32, 2013, s. 7-24.
- Łozowski Piotr, *Rodzina w Starej i Nowej Warszawie w XV i początkach XVI wieku*, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, Białystok 2021 (Prace Centrum Badań Struktur Demograficznych i Gospodarczych Przednowoczesnej Europy Środkowo-Wschodniej, t. 11, Dissertationes, t. 30).
- Łozowski Piotr, *Sytuacja sierot i starców w mieście późnośredniowiecznym na ziemiach polskich. Przegląd badań*, w: *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. Anna Obara-Pawłowska, Małgorzata Kołacz-Chmiel, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2016, s. 49-63.
- Mikuła Maciej, *Edycje źródeł do dziejów prawa miejskiego w Polsce XIV-XVI w. Propozycja elektronicznej metaedycji źródeł normatywnych*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 9, 2016, 4, s. 487-508.

- Mikuła Maciej, *Prawo miejskie magdeburskie (Ius Municipale Magdeburgense) w Polsce XIV – pocz. XVI w. Studium o ewolucji i adaptacji prawa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2018.
- Mikuła Maciej, *Statuty prawa spadkowego w miastach polskich prawa magdeburskiego (do końca XVI wieku)*, „Z Dziejów Prawa” 7 (15), 2014, s. 33–63.
- Mikuła Maciej, *Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV-XVI wieku. Prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 68, 2020, 2, s. 131–158.
- Myśliwski Grzegorz, *Kij kalendarzowy z Wielkopolski. Przyczynek do dziejów chronometrii ludowej w XV-XVI wieku*, w: „Inter Orientem et Occidentem”. *Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. Tadeusz Wasilewski, DiG, Warszawa 2002.
- Myśliwski Grzegorz, *Starość i długowieczność w Polsce do połowy XVI w. na tle porównawczym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 49, 2001, 3, s. 169–198.
- Noga Zdzisław, *Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2003 (Prace Monograficzne. Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, nr 355).
- Obuchowska Irena, *Adolescencja*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2: *Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. Barbara Harwas-Napierała, Janusz Trempała, PWN, Warszawa 2000, s. 163–201.
- Reynolds Philip L., *How Marriage Became One of the Sacraments. The Sacramental Theology of Marriage from its Medieval Origins to the Council of Trent*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 2016 (Cambridge Studies in Law et Christianity).
- Rymaszewski Zygfryd, *Łacińskie teksty Landrechtu Zwierciadła Saskiego w Polsce. Versio Vratislaviensis, Versio Sandomiriensis, Łaski*, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1975 (Studia nad Historią Państwa i Prawa, seria 2, t. 15).
- Schmitt Jean-Claude, *Les rythmes au Moyen Âge*, Gallimard, Paris 2016 (Bibliothèque Illustrée des Histoires).
- Sowina Urszula, *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*, w: *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do wieku XVIII*, red. Maria Dąbrowska, Andrzej Klonder, IAiE PAN, Warszawa 2002, s. 15–28.
- Starzyński Marcin, *Krakowska rada miejska w średniowieczu*, Societas Vistulana, Kraków 2010 (Maiestas, Potestas, Communitas, t. 3).
- Stopka Krzysztof, *Szkoły katedralne Metropolii Gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, PAU, Kraków 1994 (Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, Polska Akademia Umiejętności, t. 76).
- Wysmułek Jakub, *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV-XV wiek)*, PTH, Neriton, Warszawa 2015.
- Żołądź-Strzelczyk Dorota, *Dzieciństwo w mieście na ziemiach polskich w XVI-XVIII wieku – możliwości źródłowe i perspektywy badawcze*, „Biuletyn Historii Wychowania” 27, 2011, s. 7–18.

Żołądź-Strzelczyk Dorota, *Dziecko w dawnej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2002.

Гошко Тетяна, *Звичай і права. Джерела, коментарі, дослідження, т. 2: Антропология міст і міського права на руських землях у XIV — першій половині XVII століття*, Критика, Київ 2019.

Biogram: prof. dr hab. Agnieszka Bartoszewicz, Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego; zainteresowania badawcze: historia kultury i społeczna XIV–XVI w.; kontakt: abartoszewicz@uw.edu.pl.

Author: Agnieszka Bartoszewicz, professor, the Faculty of History of the University of Warsaw. Her research interests cover cultural and social history of the fourteenth to sixteenth centuries; contact: abartoszewicz@uw.edu.pl.